

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются этнокультурные и семантические особенности профессиональной лексики в ойконимах Каракалпакстана. Подробно разъясняются виды занятий местных жителей, отражение их лексики в топонимах, важность изучения этого вида ойконимов. Используются топонимические и этнографические данные.

SUMMARY. The article analyzes the ethno-cultural and semantic features of professional vocabulary in the oikonymy of Karakalpakstan. The types of occupations of local residents, the reflection of their vocabulary in toponyms, the importance of studying this type of oikonyms are explained in detail. Toponymic and ethnographic data are used.

QARAQALPAQ TILINIŇ TÚSINDIRME SÓZLIGINDE ANTONIMLERDIŇ BERILIWI

M.T.Mambetmuratova - *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanish soʻzlar: soʻz, luǵat, izohli luǵat, antonim, maʼno.

Ключевые слова: слова, словарь, толковый словарь, антоним, значение.

Key words: word, dictionary, explanatory dictionary, antonym, meaning.

Antonimler qaraqalpaq tiliniŇ leksikologiya tarawında úyrenilip, bul topardaǵı sózler qaraqalpaq ádebiy tiliniŇ rawajlanıwında, tilimizde emotsionalıq-ekspressivlik xızmetlerinde qollanıwında xızmeti ayırıqsha. Antonimler bildiriliwi boyınsha qarama – qarsı mánide jumsaladı. Lingvistikalıq terminler sózliginde antonimlerge «seman-takalıq jaqtan bir-birine qarama-qarsı sapalıq mánidegi sózler» dep sıpatlama beriledi [1]. Al, «Qaraqalpaq tiliniŇ antonimleriniŇ qısqasha sózligi» nde «Antonim – grek sózi bolıp, bizińshe «anti»-qarsı, «onima» - atama degendi bildi-redi, antonimler qarama-qarsı mánige iye bolǵan hám bir sóz shaqabına kiretuǵın sózler, olar kóbirek sapalıq mánidegi sózler arasında boladı» dep kórsetedi [2].

AntonimlerdiŇ ekinshi sınarın ornlı paydalana biliw- hár qanday adamnıń sóylew, pikirlew mádeniyatınıń qalıplesiwine, sóz baylıǵınıń sózlerdi durıs qollana biliw shegarasınıń keńeyiwine de óz unamlı tásirin tiygizedi.

Antonimler tilimizde sinonimler, omonimler, sózlerdiŇ kóp mánililigi menen tıǵız baylanıslı. Sózler tábiyatı boyınsha bir mánige iye bolmay, al, kóbinese kóp mánili bolıp keledi. Sonlıqtan antonimler ásirese, tiliimizdegi kóp mánilik qubılısı menen baylanıslı. Sonday-aq antonimler menen sinonimler arasında da baylanıs bolıp, bir sózge bir neshe sinonimler qarsı qoyıladı. Mısalı, «*sulıw*» sózińiŇ sinonimi shıraylı, kórkem, simbatlı, ajarlı, kórikli, xoshirey hám t.b. Bul sózler «*bádbásher*» sózine qarsı qollanılp, *sulıw* – *bádbásher* hám t.b. túrinde antonimlik jubaylardı dúziw múmkin. Bul leksikalıq antonimler degende hesh qanday grammatikalıq formalarsız (prefiks, jalǵaw, affikslerisiz) kelip, sózlerdiŇ dara túrinde antonim bolıwın túsinemiz. Bul haqqında ilimpazlar: «Antonimler qaraqalpaq tilinde omonimler, omoformalar hám sinonim sózler usap, tildiŇ leksikasında sózlerdiŇ belgili bir top- arın qurap turadı. Sonıń menen birge olar omonim, omoforma, sinonimlerden tıp-tamırınan basqasha. Anto- nimler forması boyınsha tek hár túrli bolıp ǵana qoymastan, bir-birine birotala mánisi jaǵınan qarama-qarsı keletuǵın sózlerden ibarat» [3].

Antonim sózler haqqında ilimpazlar Q.Pirniyazov hám A.Pirniyazovalar: «Tilimizde mánisi bir-birine qarsı sózler kóp hám hár qıylı. Mısalı, mazalı-mazasız, balalı-balasız. Bulardıń da mánisi bir-birine qarama-qarsı bolǵanı menen antonim sózler bolmaydı. Sebebi bular bir túbirden bolıp, qosımta arqalı ǵana qarama-qarsı máni berip tur. Al, antonim sózler hár qıylı túbir sózden bolıp, olar mánilik qarama-qarsılıqta turıwı kerek» dep atap kórsetedi [4].

Demek, biziń pikirimizshe, antonimler leksikalıq antonim bolıwı ushın bir sóz shaqabınan bolıwı, hár qıylı túbir sózlerden hám hesh qanday affikslerdiŇ járdemisiz keliwi kerek.

Hár qanday antonim sóz óz jubayı, sınarı menen salıstırılmasa, ol antonimlik belgige iye bola almaydı. AntonimlerdiŇ hár biri óz jubayına iye. Ayırıqsha atap ótetuǵın tárepi antonimlik jubaylar birdey sóz shaqabınan boladı. Hárbir xalıqtıń tili – adam balasın bir-birine jaqlastırıwshı, birlestiriwshı qural bolıw menen birge hámmege ortaǵ hám sóz mádeniyatın kóteriwdе atqaratuǵın xızmeti júdá úlken.

Qaraqalpaq tiliniŇ tórt tomnan ibarat túsindirme sózliginde antonimler belgili orıńǵa iye. Qaraqalpaq tiliniŇ túsindirme sózliginde leksikalıq antonimler leksikalıq birlik sıpatında túsindirilgen [5].

Mısalı: *Áǵayın-jat*

Áǵayın at. Tuwǵan-tuwısqan, ruwlas, ata-babaları tuwısqan adamlar.

Áǵayınıń kóp bolsa adam tiymes,

Kesewiń uzun bolsa qolıń kúymes (Qq.x.n QTTS, I tom 25-bet)

Jat at. Basqa, bóten

Áǵayınıń azǵanın tuwǵanı bilmes jat biler,

Artqı ayıldıń batqanın, iyesi bilmes at biler (Qq.x.n QTTS, II tom 185-bet)

Aza-tamasha

Aza at. Qayǵı, matam

Kóp jilasıp, tuttıń aza. (Berdaq. QTTS, I tom 31-bet)

Tamasha at. Oyn-zawıq, oǵada qızıqlı, ayırıqsha jaqsı, kewilli

Tamasha oyın baslanıp,

Baqşı-jıraw aytırǵan eken. (Berdaq. QTTS, IV tom 270-bet)

Aqmaq-aqıllı

Aqmaq at. Aqlısqız, aqlı joq, biydawlet, nadan.

Ákem jalt qarap, selk ete qaldı. – Maǵan jeńil tiyip tur deysen be, aqmaq!-dep qattı baqırıp jiberdi. (K.Sultanov. QTTS, I tom.60-bet).

Aqıllı at. Aqlı kóp, bası isleytuǵın, esli, parasatlı, sanalı.

Aqıllı arımaydı, altın shirimeydi. (QTTS, I tom. 66-bet).

Bul joqarıdaǵı ı misalda aqmaq hám aqıllı sózleri menen adam sózi ayılmasa da, jasırın túrde berilse de aqıllı hám aqmaq sózleri arqalı adam mánisi túsiniledi yaǵnıy kelbet-likler atlıq xızmetinde jumsalǵan.

Alası – beresi

Alasısı at. Alatuǵın haqsı, haqı alıw, kerek zatı.

Onıń da kassırde alası haqı bar eken. (A. Bekimbetov QTTS, I tom.

75-bet)

Beresi at. Birewge beriwge tiyisli nárese, qarız.

Onnan tısqarı araǵa sıńǵan kóp beresi nárselerdi qay- tarsın dep hámir etipti. (K.Sultanov. QTTS, I tom.268-bet). Bul misalda nárese sózi túsirilip, feyil tiykarlı sóz atlıqlasıp tur.

Alıs – beris sózleri substantivlesip, túsindirme sózlikte antonim bola aladı.

Alıs sózi túsindirme sózliktiń I tomında eki mániste:

1. Alıs r. uzaq, qashıq, shalǵay, qıya mánilerinde jumsalǵan. Sonday-aq bul sóz jeke túrde emes, al, *beris* jubayı menen birlikte berilgen.

Alıs – beris at. Beris-alıs, qatnas.

Alıs – beris joq sıylasıp,

Tuwısqanını jatqa megzer (Ájiniyaz. QTTS, I tom. 84-bet).

Bay atlıǵı túsindirme sózlikte *gedey* hám *kembaǵal*, *jarlı* sózleri menen antonimlik qatar dúze aladı.

Bay (at.) qolında kóp mal-múlki bar, ústem klass wákili, feodal.

Burınları bir bay bolıptı, onıń qoyı oǵada kóp eken. (Q.Ayymbetov QTTS, I tom.167-bet). Bay bolsań taspa, jarlı bolsań saspa (QQ x.n. QTTS, I tom. 180-bet)

Antonim atlıqlar abstrakt hám konkret mánili atlıqlar arqalı keliw menen birlikte, haywan atamalarınń jınıslıq ózgesheliklerine qaray atalıwında da antonim atlıqlar túrinde keledi.

Мисалı: *Baytal-ayǵır*.

Baytal (at.) Eki – úsh jasıǵı urǵashı jas jılqı. Minip kelgenim kisiniń baytalı edi... (Q.Irmanov.QTTS, I tom. 176-bet)

Ayǵır (at.) Úyirde pishilmegen erkek jılqı. Atın ayǵır bolsa, jat ta qayǵır. (QQ x.n. QTTS, I tom. 40-bet)

Atlıqlar qaraqalpaq tilinde antonim xızmetinde keliwi ushin oǵada imkaniyatı keń. Sebebi, predmet, qubilis yamasa túsiniqler olardıń atamaları mánilik jaqtan bir-birine salıstırǵanda olardan kópshiligi leksikalıq antonim bola aladı.

Qaraqalpaq tilinde leksikalıq antonimlerdi, sonıń ishinde kelbetlik sóz shaqaplarınan bolǵan antonimlerdi tallaǵanıımızda, kelbetliktiń mánilik jaqtan bildiriliwi boyınsha sapalıq hám qatnaslıq kelbetliklerdiń ishinde, ásirese sapalıq kelbetliklerden kóbirek antonimler xızmetinde keliwin ushıratamız.

Мисалı: *Arzan-qımbat*.

Arzan kel. Bahası kem, tómen bahasız, qımbat emes.

Bizde bar, *arzan* qosıq ketken sırı

Sıyadan burın kewip atı sóńgen (I.YUsupov. QTTS, I tom. 97-bet)

Arzan – qımbat kel. Baha, jaqsı-jaman, qádır-qımbat.

Kim bilsin jarlınıń *arzan – qımbatın*,

Kórdim talay qızdıń sulıw-sımbatın. (A.Dabılov. QTTS, I tom. 97-bet).

Soday-aq sapalıq kelbetliklerden adamnıń sırtqı kórinislik belgilerin bildiretuǵın sózler de óz-ara antonim boladı.

Мисалı: *Arıq – semiz*.

Arıq kel. Etı joq, júdew, azǵın, tozǵan, tómen.

Arıqlardı baǵıwǵa

Semizlerdi baylawǵa

Xalqına bekkem tapsırdı («Qırıq qız» QTTS, I tom. 103-bet).

Semiz kel. Mayı kóp. May basqan, góshli hám mayı basqan, góshi hám mayı kóp.Olardıń baqqan shoshqaları semiz. (A.Xojanov. QTTS, IV tom. 198-bet).

Sapalıq kelbetliklerden tek adamnıń belgilerin bildiretuǵın kelbetlikler leksikalıq antonim bolıp qalmastan, al, haywanlar hám olardıń minez – qulıq belgilerin bildiretuǵın kelbetlikler de leksikalıq antonim bolıp keledi.

Мисалı: *Asaw-juwas*.

Asaw kel.1.Úyretilmegen, minilmegen, kúsh bermey, erksiz ketetuǵın, iske qosılmaǵan kólik. Ari dayımdikine baraman, ári asaw tayıma bas úyretemen. QQ x.e. QTTS, I tom.105-bet)

2. Awzın toltırıw, awzına awqattı sıyǵanınsha tıǵıw.

Esabın tawıp eki asap,

Islemey kún kórip jasap.(Májit ulı. QTTS, I tom.105-bet)

Juwas kel. Minezi jatıq, tik emes, álpayım.

Bir waqta asaw dep atǵan Ami w juwasıp bizlerge búgin kónip tur. (M.Seytniyazov. QTTS, II tom. 70-bet)

Sapalıq kelbetliklerden adamnıń j asaw j aǵdaylarına baylanıslı ózgesheligin bildiretuǵın sózler de óz-ara leksikalıq antonimler bolıp tómendegishe qollanıladı:

Ash-bay

Ash kel. 1. Awqat ishpegen, tamaq jemegen, jarımaǵan,toymaǵan.

Ash bala toq bala menen oynamaydı,

Toq bala ash balanı oylamaydı. (QQ x.n. QTTS, I tom. 126-bet)

2.Jarlı, gedey kemaǵal

Bay kel. Esap-sanı joq, kóp, mol.

Tórt túligim qaplap órgen,

Oypatım bay hasıl jerge (I.YUsupov. QTTS, I tom. 167-bet).

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde, biz *ash* sapalıq kelbetligine leksikalıq antonim xızmetinde salıstırıw ushin oǵan *bay* sóziniń bunnan basqa da birneshe variantları kórsetiledi.

1. Bay at. Qolında kóp mal-múlki bar ústem klass wákili, feodal.

2. Bay kel.Esap-sanı joq, kóp, mol.

3. Jetisken awqatlı, qurǵınlı.

4. Er, kúyaw, jubay, joldas, juptı.

Bay II *bay-bay* tańlaq sóz xızmetinde de keliwine misallar keltirilgen.

Qaraqalpaq tiliniń tórt tomlıq túsindirme sózliginde leksikalıq antonimler kóplep ushırasıp, sózler bir-birine salıstırılǵanda álipbe tártibinde ornalasıwına qaray hár qıylı tomlarda berilgen. Antonim sózler qaraqalpaq ádebiy tilinde sózlerdiń mánilik sheńberin keńeyte aladı.

Ádebiyatlar

1. Nasırov D.S., Bekbergenov A.,Járimbetov A.Russha-qaraqalpaqsha lingvistikalıq terminler sózligi. –N.: 1979. 27-b.
2. Qudaybergenov M. Bashırov T. Qaraqalpaq tili antonimleriniń qısqasha sózligi. -N.:1995, 3-b.
3. Berdimuratov E.Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası.–N.:1968. 118-b
4. Pirmiyazov Q.,Pirmiyazova A. Qaraqalpaq tiliniń leksikası. –N.: 2004. 18-b.
5. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. I t. -N.: 1982. 401-b.
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. II t. -N.: 1984.387- b.
7. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. III t. -N.: 1988. 367- b.
8. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. IV t. -N.: 1992 .633-b.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ тілінің ізотиптік сипаттарына антонимдердің берілуі туралы сөз жүргізіліп, олардың түсіндірілуі талданған.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается о приведении антонимов в толковом словаре каракалпакского языка и анализируются их объяснение.

SUMMARY. The article talks about bringing antonyms in the explanatory dictionary of the Karakalpak language and analyzes their explanation.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ЖАНАПАЙЛАРДЫҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ (БАХАЛАҰШЫЛЫҚ) ХЫЗМЕТІ

С.К.Нзанова– таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік университеті

Таянч сўзлар: юкламаларнинг стилистик хусусиятлари, аксиологик функция, ижобий ёки салбий баҳо.

Ключевые слова: стилистические особенности частиц, аксиологическая функция, позитивная или негативная оценка.

Key words: stylistic features of particles, axiological supports with examples function, positive or negative assessment.

Соңғы жылларда дўnya тил илиминде лингвопрагматика мәселеси биринши орынға қойылып, ҳәр қыйлы коммуникативлик жағдайлардағы сөйлеў ҳәрәкетин

изертлеўге қызығыўшылық артпақта. Соның менен бирге тыңлаўшыға тәсир етиўди арттырыў мақсетинде сөйлеўшиниң эмоциясын билдириўде қолланылатуғын